

ÇİNGİZ HAN VE ORTAYA ÇIKTIĞI ÇAĞIN ÖZELLİKLERİ

THE RISE OF CHINGIZ KHAN AND
THE CHARACTERISTICS OF THE ERA

Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç
Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ | Ankara Üniversitesi |
sgomec[at]yahoo.com | ORCID: 0000-0003-4606-9006

Saadettin Yağmur Gömeç, ilk, orta ve lise öğrenimini Ankara'da tamamladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi Kürsüsü'nde tarih eğitimi gördü. Hacettepe Üniversitesi'nde 1987 yılında yüksek lisansını, Ankara Üniversitesi'nde 1992 yılında doktorasını tamamladı. Gömeç, 1992 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi Kürsüsü'ne Yardımcı Doçent olarak atandı. Bu fakülte de Orta Asya Türk Tarihi, Kök Türk Tarihi, Uygur Türkleri Tarihi, Kırgız Türkleri Tarihi, Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Türk Dünyasının Meseleleri, Türk Kültür Tarihi, Türk Tarihinde Çingizliler gibi derslere girmektedir. Gömeç'in yüzlerce ilmî ve fikrî makalesi, ayrıca çevirileri bulunmakla birlikte, sayısız Yüksek Lisans ve Doktora çalışması yaptırmıştır.

Prof. Dr. SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ | Ankara University |
sgomec[at]yahoo.com | ORCID: 0000-0003-4606-9006

Saadettin Yağmur Gömeç finished the primary, middle and high schools in Ankara. He started to his history education in the General Turkish History Department of the Faculty of Literature of Istanbul University. He took MA from Hacettepe University in 1987 and PhD from Ankara University in 1992. Gömeç was appointed as Assistant Professor Doctor to University of Ankara, Faculty of Language, History and Geography, General Turkish History Professorship in 1992. In this faculty, he gives lessons as History of Turks in Middle Asia, History of Kök Turks, History of Uyghur Turks, History of Kyrgyz Turks, History of Turkish Republics, Questions of Turkish World, and History of Turkish Culture. Gömeç has hundreds of academic and intellectual articles and translations, also he managed countless master and doctoral studies.

ÇİNGİZ HAN VE ORTAYA ÇIKTIĞI ÇAĞIN ÖZELLİKLERİ

Öz

Çingiz Han'ın ortaya çıktığı çağda Asya'da doğru-dürüst bir devlet yapısı bulunmadığı gibi, bölgesel kabile yapıları da birbirlerine tam manasıyla üstünlük kuramıyorlardı. Bu vakitlerde dikkat çeken bir diğer husus, Çingizli devletinin teşekkülü esnasında yasalara göre hareket etmenin son derece büyük önemini olduğudur. Ayrıca boylar ve beyler arasında ne kadar anlaşmazlık ve düşmanlık olsa da herkes mert bir tavır sergileyerek rakiplerine saygı göstermekten geri durmamıştır.

Çingiz Han ve kardeşleri bu zaman diliminde birtakım sıkıntılar çekse de şartlar onun güçlü bir devlet kurmasına yardımcı oldu. O da Asya'daki bu dağınık vaziyeti gayet güzel kullanmıştır. Sonrasında ise sayı bakımından devlet içerisinde azınlığa düşen ve kültürel gelişmişlik açısından Türklere nazaran geride olan Moğolların mühim bir bölümü zamanla İslamiyeti kabul ederek Türkleşmiş, kalanları da Moğolistan'a dönmüştür.

Anahtar Kelimeler

Orta Asya, Türkler, Moğollar, Çingiz Han, Çingizli Devleti

THE RISE OF CHINGIZ KHAN AND THE CHARACTERISTICS OF THE ERA

Abstract

There was no proper state structure in Asia, and regional tribal structures could not fully dominate each other in the age when Chingiz Khan emerged as a leader. Another point that draws attention at these times is that it was extremely important to act in accordance with the laws during the formation of the Chingiz' state. In addition, despite the conflict and hostility between the tribes and the tribal leaders, displaying bravery and valor everybody showed respect to their opponents.

Although Chingiz Khan and his brothers suffered some difficulties during this period, the circumstances helped him to establish a strong state. He made good use of the fragmented situation in Asia. Afterwards, a significant part of the Mongols, who were in the minority in the state in terms of numbers and lagged behind the Turks in terms of cultural development, accepted Islam in time and became Turkic, and the rest returned to Mongolia.

Keywords

Central Asia, Turks, Mongols, Chinggis Khan, Chinggis State

GİRİŞ

Bugün dahi Türk mü, Moğol mu tartışmalarının yapıldığı Çingiz Han, dünyanın gelmiş-geçmiş en büyük fatihlerinden birisidir. Onun Türklüğü ya da gayri-Türklüğü konusunda anlatılanlara baktığımızda Türk diyenlerin de Türk olmadığı iddiasında bulunanların da kendilerince haklı düşünceleri vardır.

Bilindiği üzere XII. yüzyılın sonları ile XIII. asrın başlarında yalnız Türkleri değil, o zamanki dünyanın büyük kısmını içine alan Asya ve Avrupa'nın bütün milletlerini yakından ilgilendiren hadiseler cereyan etmiştir. Bu sırada yeryüzüne yeni bir düzen vermeye çalışan Türk-Moğol Devletinin teşekkülü gerçekleşmekteydi. İşte bu devlete kurucusundan ötürü bazen “Çingiz”, bazan “Moğol”, zaman zaman da “Türk-Moğol Devleti” veya kağanlığı denmektedir.¹

Türkiye ve dünyada Çingizli tarihi hakkında yapılmış binlerce çalışma vardır. Bunların hemen hemen hepsi aynı kaynaklara dayanarak ortaya çıkmış eserler olup, büyük bir kısmı da birbirinden nakildir. Bu durumda birtakım bilgi kirliliğine ve tekrara düşülmekte; Çingiz Han kimdir ve ne yapmıştır gibi sorularının cevabı kolay kolay alınamadığı bir yana, çoğu zaman yazarlar dünya tarihinin bu dönemine duygusal yaklaşmaktadır. Esasında Türk tarihçileri de bundan nasibini almıştır. Bazı araştırmacılar onu göklere çıkarırken, bir kısmı ise Türk ve Arap aleminde yaptığı katliamlara binaen yerin dibine batırmaktadır. Hâl böyle olup tartışmalı bir konu olunca Türkiye'deki üniversitelerin tarih bölümlerinin pekçoğunda Çingizlilere yer verilmemektedir veya müfredatta yeterince işlenmemektedir. Kabul edelim ya da görmezden gelelim, Çingiz Han ve onun kurduğu devlet Türk tarihinin önemli bir parçasıdır. Dolayısı ile bu

¹ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2017, s.7; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Tarihinden İzler II*, Ankara: Berikan Yayınları, 2014, s.149

çağın iyi öğrenilmesi ve Çingizlilerin Türk tarihinde müspet veya menfi bir yere konulmaları gerekmektedir.

Zaman zaman Tatarlar ile Moğol aynı iki halk gibi gösterilmektedir. Çingiz'den bahseden en eski Çin kaynaklarında Tatarlar Medeni, Ak, Kara ve Barbar diye ayrılır. Söz konusu Ak ve Medeni Tatarlar, Çince belgelerde ismi geçen Türk Sha-tolar (belki Çöllü) veya diğer bir deyişle Öngütlerdir. Bu Medeni ve Ak Tatarların fiziki özellikleri anlatılırken yüzlerinin güzel, nazik, anne ve babalarına saygılı, aileden biri öldüğünde yüzlerini bıçakla kestikleri söylenir. Hâlbuki Çin yıllıklarında Barbar ve Kara Tatarlar için boyları 1-1,5 metreyi geçmeyen, sakalsız ve korkunç insanlar denir. Çingiz Han ise geniş alınlı, uzun sakallı ve güçlü bir adam şeklinde tarif edilir². Bu hususiyetler sıradan Moğollara uymaz.

XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru, 1240 tarihlerinde kaleme alınan "Moğolların Gizli Tarihi" adlı eserde Çingiz Han'ın (1155-1227) şeceresi sayılırken, en eski cediti Türk destanlarında olduğu gibi bir bozkurta bağlanmakta ve Türk kökenine dayandığı hakkında rivayetlerle desteklenmektedir.³ Dolayısıyla Çingiz Han'ın Türk olduğunun ileri sürülmesi bu yüzdendir.

ÇİNGİZ HAN ÖNCESİ MOĞOLLARIN YAŞADIĞI COĞRAFYA

İlk yurtları Togla'nın doğusu, Onon ve Kerulen nehirlerinin civarlarında bulunan Moğollar, bazı ilim adamlarınca tarihteki Shih-weilerden gelen Mengu-wu ya da Meng-wa denilen bir halkla irtibatlandırılmaktadır. Ayrıca bir başka iddiaya göre onların isimleri Juan-juan (Ju-ju/Ru-ru/belki Yürçe/Çürçe/Urur) teşekkülünün banisi Mu-ku-lu'dan getirilir ve "düz, çplak, dazlak"⁴ gibi anlamlara geldiği söylenir. Bununla beraber Oğuz

² Saadettin Yağmur Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları*, Ankara: Berikan Yayınları, 2012, s.177; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2018, s.529-530; Shao Hung, Da Ya Peng ve Ting Xiu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu & Hei Ta shi lu*, haz., Mustafa Uyar, çev., Ankhbayar Danuu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012, s.45-50; Ch'i T'ang, "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1970, s.91, 127.

³ Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, s.7; Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları*, s.177.

⁴ Avirmed Enkhbat, "Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6 ve 9. Yüzyıllarda)", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011, s.13; Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016, s.58.

Kağan Destanı'na baktığımızda, tarihi Türk hakanı Oğuz'a isyan edenlerin Karakurum taraflarına sürülüp, Orkun'un bir kolu olan Togla Irmağı kıyılarına yerleştikleri görülmektedir. Onlar bir süre sonra burayı kendilerinin yaylak ve kışlakları yaptılar. Oğuz'un kendi kardeşleri, amca ve amca çocuklarının nesillerinden gelen bu insanlar, çok berbat bir vaziyette açlık, fakirlik ve hüznün içerisinde yaşamak zorundaydılar. Bunun için Oğuzlar onlara "Moğol" (Mongol~Muval) dediler. Türkmenlere göre Moğollar, Or Han ve Kür Han'ın neslindedir. Destanı incelemeye devam ettiğimizde Oğuz'un, bunlara; "sırtınıza köpek derisinden elbise giyin, avdan başka bir şey yemeyin, Türkistan'a bir daha dönmeyin, sonsuza dek mung (üzüntü) içinde kalın" diye bedduada bulunduğu görülmektedir.⁵

Moğolların güneyinde Çürcet (Kin), Sung ve Tangut devletleri, kuzey ve kuzey-batılarında Kerayit, Kırgız Kurıkan ve Tuva gibi Türk boylarıyla Merkitler doğu ve güney-doğularında Tatarlar ile diğer Mançu-Tunguz halkları, batı ve güney-batılarında Uygur, Nayman gibi Türk asıllı halklar yer alıyordu. Esasında Gobi ve Altay civarları bu sıralarda pek çok Türk ve Moğol ahalinin ikametgâhı durumundaydı.

Kerulen ve Onon kıyılarıyla, Togla kenarlarında hayvancılık gayet müsait olmakla beraber, artık nüfusun iyice çoğalması sebebiyle bozkırdaki meralar kimseye yetmiyordu. Güçlü kabileler yerlerini muhafaza ederken, daha zayıfları yeni yurtlar aramak zorundaydı. Bu ahval içinde Çingiz Han'ın ailesi Kıyat-Börçiginler de yavaş yavaş güney-batıya doğru kayarken, kendilerine yeni kabilelerin katılmasıyla daha da kuvvetlenmekte ve artık eski Türk yurtlarında tam bir serbestlikle sözlerini geçiriyor olmuşlardı.

Bu durum bir tarafa bazı Çingiz-nâmeleri incelediğimizde eski zamanlarda Kıtaylarla, Türk oldukları da söylenen Celayirliler arasında bir harp vukua gelir. Mağlubiyete uğrayan Celayirliler, Çingiz Han'ın atalarından bir Moğol aşiretinin arasına kaçar. Onlar burada bazı densizliklerde bulunup insanları öldürmüşler ve bu katliamdan sadece Çingiz'in altıncı dedesi Kaydu isimli küçük bir çocuk kurtulmuş idi. Bu Kaydu büyüdüğünde

⁵ Oğuz Kağan'ın Moğollara bedduasının bir yansıması veya onların sosyal hayatları Abu'l-Farac tarafından da anlatılmaktadır. O burada "Moğollar, köpek ve kurt derilerini giyiyor, pis hayvanların etini yiyip, kısırakların sütünü içiyorlardı," diyor. Bkz. Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2015, s.59-60; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi II*, çev., Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s.476.

Celayirlilerden intikam aldı. Başlangıçta Çürçetlerle (Kin) iyi geçinen Kaydu ile onların arası da bir müddet sonra açıldı ve Kabul Kağan devrinde kavgaya tutuştular. Bir aralık başarı bile kazanıp Çürçetler 1147'lerde bu Moğollara haraç niyetine hayvan ve tahıl vermek mecburiyetinde kaldılar. Çingiz-nâmelerde heybetli bir görüntüye sahip olduğu söylenen Kabul Kağan'ın oğullarından Kutula (Kutlug) çağında onun kardeşlerinden biri ve yeğeni Ambakay, Tatarlar tarafından esir edilip Çürçetlere verilir. Kutula da onların öcünü almak gayesiyle seferler düzenlemiş ve 1161'lerde Buyır Nor civarlarında Tatar ve Çürçet (Kin) kuvvetlerini bozmuştur.⁶ İşte Çingiz'in babası Yesugey, yukarıda ismini anılan Kabul veya Kutula'nın oğlu Bartan Bagatur'un çocuğudur.

ÇİNGİZ HAN'IN DÜNYAYA GELİŞİ

Çingiz'in doğumuyla ilgili anlatılanları incelediğimizde Türk ve Moğol boyları arasında devam eden mücadeleler sırasında Kıyat-Börçegin sülalesinden Yesugey Bagatur, Olkunutlardan Ölen-uçin (Ögelen-eke) adında bir kadını kaçırmış ve bu hatun sonradan Çingiz'in anası olmuştur. Yesugey'in bir savaşta öldürdüğü düşmanın ismini verdiği oğlu Temuçin dokuz-on yaşlarına gelince Yesugey ona bir kız bulmak için yola çıktı. Bu seyahati esnasında Ongratlardan Dai Seçen (Bilge) ile karşılaştı ve bu şahıs kızı Börte'yi Temuçin'e verebileceğini söyledi. Aralarında söz kesildi ve Yesugey oğlunu kayınpederinin ailesinin yanında bırakarak geri döndü. O yolda bir grup Tatar'a rastladı ve onlarla yemeğe oturdu. Fakat bu adamlar Yesugey'i tanıyınca, onun yediğine zehir koyarak ölümüne yol açtılar. Sonuçta Yesugey'in karısı Ölen-uçin (Ögelen-eke) dul; Temuçin ise Bekter ve Belgütay adlı iki üvey; Kasar, Kaçun ve Temüğe isimli üç öz kardeşiyle yetim kaldı.

Akrabalarının büyük bir kısmı kendisini terk eden Temuçin ve annesi çok zor şartlarda yaşadılar. Bu acımasız hayat onu öyle bir hale getirdiki kardeşlerinden habersiz, avladıkları bir kuş ve balığı çaldığı için kardeşi Bekter'i göz kırpmadan öldürdü. Bu sırada Tayciutlara esir düştü. Onların

⁶ Yakup Karasoy ve Mustafa Toker, *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibani-Name*, Konya: Yeni Zamanlar Sahaf, 2005, s.74-75; *Moğolların Gizli Tarihi*, çev., Ahmet Temir, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, s.15-16; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev., M. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980, s.194-195; Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, s.66-68.

elinden Sorkan Şira ile oğulları Çimbay ve Çılaun sayesinde kurtuldu. Bu sırada dokuz attan başka birşeyi kalmayan Temuçin, bunlardan sekiz tanesini çapulculara kaptırdıysa da talih ona güldü ve Arlatlardan yiğit delikanlı Bugurçu ile hayvanlarını geri aldı.⁷ Bozkırdaki aileler yüzlerce ata sahip olduğu için dokuz at önemsiz gibi görünse de bu durum Çingiz'in ailesinin ne kadar zorluk içinde bulunduğu ve böyle bir vaziyetten cihana hâkim olması açısından mühimdir.

Talihsizliklerin bir türlü yakasını bırakmayan Temuçin bu sırada Merkitlerin saldırısına uğradı ve karısını esir vermek zorunda kaldı. Bu hadise Çingizlilerin tarihinde derin izler bırakmıştır. Temuçin eşini bu vakitlerde arkadaşlıklarının zirvesinde olan ve Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın Alan-koa neslinden geldiğini söylediği Cacirat Bey'i Çamuka (veya Çabuka ile Kerayit hakanı Tugrul'un sayesinde kurtardı. Fakat kadın geri geldiğinde hamile idi ve Cuci'yi (Tuşi/Yoçi) doğurduysa da⁸ Çingiz'in bu büyük oğlunun kimden olduğu hiçbir vakit anlaşılamadı.

Bu süreçte Temuçin ve kardeşleri rakipleri tarafından ortadan kaldırılmak istenmişler ve anaları onları çok zor şartlarda büyütüştür. Bu kadının vaziyeti yüzyıllar önceki tarihi hadiselerde şahit olduğumuz Bilge ve Köl Tigin kardeşlerin annesi İl Bilge Katun'a çok benzemektedir. Neticede Temuçin'e 1202 yılında Moğolların "Teb Tengri" yani Tanrı'nın elçisi gibi bir ad taktıkları Kökçe (Kököçü) Kam tarafından "Çingiz" unvanı verildi. Bu isim veya unvanın manasının ne olduğu hususunda çeşitli iddialar varsa da, umumiyetle Türkçe "Tengiz" sözüyle irtibatlandırılır ve neticede Kökçe (Kököçü) söz konusu kurultayda; "bana Tanrı'dan emir geldi. Bugünden sonra ona Temuçin denmeyecek. Bütün yeryüzünün hakanlığını ona verdim. Onun adı artık Çingiz'dir"⁹, der.

⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.25-35; Karasoy ve Toker *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibani-Name*, s.79-80; *Altan Topçı - Moğol Tarihi*. çev., Tuncer Gülensoy. Ankara: Kültür Ajans Yayınları, 2008, s.32-38; Korykoslu Hayton. *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. çev., Altay Tayfun Özcan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015, s.78; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.196.

⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.38-40; Abulgoziy, *Şacarıyi Türk*, haz., A. Öktam, Taşkent, 1992, s.105; Ebülğazi Bahadır Han. *Şecere-i Türk - Türk'ün Soyağacı*, çev., Arif Acaloğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020, s.52; T'ang, "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", s.200-206; Karasoy ve Toker *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibani-Name*, s.84; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.196-197.

⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.58; Abulgoziy, *Şacarıyi Türk*, s.53-54; T'ang, "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", s.276; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.198.

ÇİNGİZ HAN DÖNEMİNDE ORTA ASYA'NIN SİYASİ DURUMU

Bilindiği üzere XII. yüzyıl tarihi açıdan Orta Asya'da tam bir keşmekeş dönemidir. Bu sırada güçlü devletlerin olmaması yüzünden (ki burada Asya'nın batı kesimi, özellikle bugün Türkistan diye adlandırılan bölüm ayrı tutulmaktadır), küçük kabile idarelerinin sayısının fazlalığı açıkça görülür. Çünkü Asya'da artık ne bir Hun ne bir Kök Türk ne de kısmen Uygur Devleti benzeri bir merkezi otorite etrafında ülkeleri ve toplulukları kendine bağlamış yönetimler yoktur. Mevcut teşekküllerden olan Kitan, Tangut ve Çürçet devletlerinin varlıklarının bile esamesi okunmuyordu. Her ne kadar Çingiz'in zuhuru sırasında bu idarelere rastlanılsa da Kitan ve Tangut tarihine baktığımızda gerçek manada siyasi bir yapıya erişemedikleri gibi millet olma düzeyine de gelememişlerdir. Yine bu çağlarda doğudaki Mançu-Moğol asıllı Çürçet Hanlığının uğraştığı saha Çin olup, zaten onlar da kısa bir süre sonra Çinleşmişler, kendi akrabaları olan batıdaki halklarla yeterince ilgilenmedikleri bir yana, onlara çok hakir bir gözle bakmışlardır.¹⁰

Bütün bu siyasi organizasyonlar ve toplulukların sosyal durumları ayrı ayrı araştırma konusudur. Ancak yukarıda çizilen çerçeve dikkate alınınca, Çingiz veya bir başka kişinin bu tablo içerisinden sıyrılıp, yükselmesinin mukadder olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. Çünkü Orta Asya'nın Türk ve Moğol halklarının kendilerine bir kurtarıcı bulmaları gerekiyordu. Özellikle Türkler binlerce yıl Asya'da efendi durumundayken Çinlilerin ve Kitanların oyuncağı haline gelmişlerdi ve bu durum onları içten içe hiddetlendiriyordu. Türklerle, Moğollar uzun yıllar birlikte yaşadıklarından ve Moğolların epeyce Türk idaresinde kalmaları yüzünden dil ve kültür bakımından Türklere fazlasıyla yaklaştıkları da ortadadır. Yeni bir önderin etrafında birleşmemeleri için hiçbir neden yoktu. Yani tarihi şartlar zaten teşekkül etmişti.

Çingiz'in zuhuru sırasında ne Müslümanlar ne de Hristiyanlar arasında birlik olmadığı gibi Çin de parçalanmış bir vaziyetteydi. İslam'ın batıda ve doğudaki kalesi durumundaki Selçuklu Devleti'nin sonu gelmiş, bunun bir ucu olan Anadolu Selçuklularının başı Haçlı orduları ve tabii ki

¹⁰ Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları*, s.177-178; Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, s.128-129.

kendi akrabaları beyliklerle belaya girmişti. Kafkasya sahasında yerel Gürcü idareleriyle, bazı Türk atabekliklerine, keza İran taraflarında çeşitli Türkmen kabileleri ve birkaç Fars yönetim bölgesine rastlanırken; İslam'ın da çeşitli tarikatlarla parçalanması insanları neredeyse bir araya gelemeyecek bir vaziyete döndürmüştü. Hristiyanlar ise bildik çatışmalar içerisindeydi, yani Katolikler ve Ortodokslar arasında çatışma ve çekişmeler sürmekteydi. Avrupa'nın doğusundaki Rus knezlikleri de birbirlerine üstünlük kurmanın peşindeydiler.

Bütün bunlar göz önüne alınca Moğollardan daha kalabalık olan Türk boyları bu girişime uzak durmadı. Herkes bir an önce eski günlere dönmenin özlemini çekiyordu. Bozkırın en savaşçı kabilelerinden olan Öngütler, (Sha-to/Çöllü) Çin'in ikiye bölünmüş politikaları sebebiyle sürekli kan kaybindan bıktığı gibi Karluklar ile Uygurlar da Kitan ve Tangut baskısı ile onların beceriksizlikleri yüzünden bozulan ticari ilişkileri için Çingiz Han'ın yanında olmayı tasa etmediler. Elbette ki Çingiz de Türklere yeterince önem veriyordu. En büyük komutanı bir Tuva Türkü (Uranhay) olan Subutay'dı ve onu ordularının başına atadı. Askerlerinin muharip gücünü başta Türk Öngütler olmak üzere Kıpçak, Kanglı, Uygur, Tuva, Karluk, Tatar ve diğer Türk kabilelerinden oluşturması bir yana, okuma-yazma bilmediği söylenen Çingiz çocuklarıyla, halkının eğitimini Türk muallimlerin eline bıraktı.¹¹ Devlet idaresinde okuma-yazma bilen herkesten yararlanmakla beraber bu işte özellikle Uygur danışmanlara çok güvendi.

Bu arada kendisini Çingiz unvanıyla Türk ve Moğol Kağanı ilan eden, dul annesi Ölen-uçin ile babası Mönqlik'i evlendiren Kökçe ile bozuştü. Nüfuzunu kötüye kullanan bu kam, Çingiz ile kardeşi Kasar'ın da arasını açmaya çalıştı. Hatta Tanrı'dan emir geldiği ve yerine geçmek istediği yalanına kanıp, göz yaşları içinde yanından ayrılan kardeşini tutuklattıysa da annesi duruma müdahale etti. Kökçe, Temüğe Otçigin ile de

¹¹ Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı - Taoist Simyacı Bir Keşifin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)*, çev., Gülşah Hasgüçmen, İstanbul: Kronik Kitap, 2019, s.152; Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri*, Taipei, 1964; Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk-Moğol Devletinin Kuruluşunun 800. Yılı", *Orkun*, 101 (2006), s.33-34; T'ang, "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", s.92-403; Saadettin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2015, s.166-167; Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, s.130.

geçinemiyordu. Çingiz'in karısı Börte-uçin, "eğer sen yaşarken bu adam kardeşlerine sataşıyorsa, sen öldükten sonra halk, senin soyunu tanımaz" deyince aklı başına geldi ve kardeşi Temüğe'ye onu öldürmeyi buyurdu. Kökçe Kam beli kırılmak suretiyle ortadan kaldırıldı¹² ve devleti idare edenlerle oynamasının cezasını çekti.

Artık bütün yetkileri kendi eline almak isteyen Çingiz ile Kerayit hanı da kaçınılmaz sona geldiler ve aralarında kıyasıya bir savaş oldu. Çingiz Han 1203 tarihinde Balcuna bir yol izleyeceklerini Çingiz beylerine sorduğunda, onlar henüz atların zayıf olduğunu söyleyince, Çingiz Han'ın amcası Darıtay devreye girdi ve o "bugünün işini yarına bırakmak doğru değildir" dedi.

Oyrat, Merkit ve Caciratlardan müteşekkil bir orduyu arkalarına alan Tayang ve Çamuka Altay eteklerinde Çingiz'i karşılamayı planladılar. Tayang Han her şeye rağmen ihtiyatı elden bırakmak istemiyordu. Fakat, komutanları ile oğlu onu korkaklıkla suçlayınca duygularına yenik düşüp, askerlerine hareket emri verdi. Sağ kolda Kasar Tigin, sol kolda Cuci ve merkezde de Çingiz Han'ın yer aldığı bu çarpışmada (1204) Çingiz Moğolları galip geldi. Bu esnada Çamuka ile Tayang Han arasında da ilginç bir konuşma olmuştu. Tayang, "bizi kurtlar gibi kovalayan bu kişiler kim" diye sorduğunda; Çamuka, "bunlar kardeşim Temuçin'in insan etiyle beslenen ve zincirlere bağlı dört köpeğidir. İkisinin adı [ismi de Çelme ve Subutay'dır. Alınları bakırdan (tunçtan), dilleri kılıç, dişleri kayadan, kalpleri demir, kamçıları kılıçtır. Atların üstünde rüzgâr gibi uçarlar"¹³ diye cevap verdi.

Tayang Han ağır bir yara almıştı ve ölmek üzereydi. Komutanları o kadar gözüpek idi ki teslim olmuyor, elde kılıç ölmeyi tercih ediyorlardı. Çingiz Han onların bu kahramanlığına hayran kalmıştı. Silahlarını bıraktıkları takdirde bağışlanacakları söylenmesine rağmen bu yiğit insanlar vuruşa vuruşa öldüler. Bu harp esnasında esir alınan Uygur asıllı kâtip ve tamgacı Tatar Tonga'ya (Ta-ta Tonga) yanındaki mühürün ne işe yaradığını soran Çingiz'e o, "hanın buyruğunun üstüne basılır" demiş ve Çingiz Han bunu

¹² *Moğolların Gizli Tarihi*, s.163; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.214.

¹³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.120; T'ang, "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", s.125, 293-300; Nikolay Kradin, "Mongolskaya Imperiya i yeye Rol v Mirovoy Istorii". *Zolotaya Orda v Mirovoy Istorii*, haz., F. Hakimov ve M. Favero, Kazan, 2016, s.58-59; Erik Hildinger, *Warriors of the Steppe*, New York: Da Capo Press, 1997, s.119.

nereye götürüyorsun diye sorduğunda, ölen hanın çocuklarına cevabını vermişti. Onun bu sadakatını beğenen Çingiz, Tatar Tonga'yı (Ta-ta Tonga) himaye etmiş, ondan çocuklarına Uygur Türkçesi, devlet idaresi ve kanunları öğretmeyi istemiştir. Artık elden birşeyin gelmediğini anlayan Tayang'ın kardeşi Buyruk ve oğlu Küçlüg ile Merkit beyi Tokta Beki ise İrtiş taraflarına kaçmayı başardılar.¹⁴ Elbette ki Çingiz Han onların peşini bırakmadı. Buyruk, 1206 senesinde bir av esnasında tuzağa düşürülerek öldürüldü. Başlarına gelen bütün felaketlerin sebebi olarak görülen Çamuka kendi adamlarının ihanetine uğrayıp, eli-kolu bağlı bir şekilde Çingiz'e teslim edildi ve o da aynı yıl eski Türk adetince herhalde boğularak ortadan kaldırıldı.¹⁵ Çingiz Han belki Çamuka'nın öldürülmesini istemiyordu, ama bu cesur rakip bizzat kendisi kanı dökülmeden hayatına son verilmesini talep etti. Çünkü bağışlandığı takdirde, Çingiz sürekli onun yeniden baş kaldıracağı düşüncesini taşıyacaktı ki Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde bu durum bütün açıklığıyla yazılıdır ve Çingiz'in; "onun kanını akıtmadan öldürün, fakat cesedini rastgele atmayın"¹⁶ emrini verdiği görülmektedir.

Bütün düşmanlarını tek tek ortadan kaldırdıktan sonra 1206 Bars yılında Onan Nehri'nin kaynağı muntikasında toplanan kurultayda, büyük Kağan atanmasıyla hâkimiyet tesis edildi ve dış seferler başladı. Devlet teşkilatının esaslarının belirlendiği yasaklar da (kanun) bu mecliste kararlaştırıldı. Elbette bu yasalar durup dururken ortaya çıkmadı. Zaten bunlar Türk sülaleleri ile toplumunun içinde yaşıyordu ve o zamanın şartlarında bir ihtiyaç olduğu için gündeme geldi. Kaynaklar Çingiz Han'a izafe edilen bu toplum kurallarının o, annesi ve karısı Börte tarafından küçük yaşlardan itibaren yanlarında büyütülmüş bir Türk olan Şiki-Kutuku'nun eliyle metal levhalar üzerine kazındığını aktarmaktadır. 1206 kurultayında Çingiz, Şiki-Kutuku'ya şöyle emrediyordu: "Bize tabi olan insanları sınıflandır; keçe

¹⁴ Abraham Constantin Mouradzea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, haz., Ekrem Kalan ve Q. Şükürov, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, s.43-49; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s.166; David C. Wright, "Was Chinggis Khan literate?", *Studia Orientalia Electronica*, 87 (1999), s.305.

¹⁵ Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde Çamuka'nın ölüm şekliyle alakalı bilgi bulunmamakla beraber, muhtemelen yay kirişi ile boğularak veya beli kırılmak suretiyle hayatına son verilmiş olmalıdır.

¹⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.53-134; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.68-69; Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar - Moğolistan'dan Tuna'ya*, çev., Engin Sunar, İstanbul: Doğan Kitap, 2001, s.102-103; Paul Ratchnevsky, *Genghis Khan: His Life and Legacy*, Malden: Wiley-Blackwell, 1993, s.87; Tang, "Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", s.251; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.186-211.

çadırlarla, tahta evlerde oturanları ayır. Kimsenin sözlerine karşı gelmesine izin verme. İnsanların içinde hırsızları temizle, yalancıyı kontrol et, ölümü hak edeni öldür, cezayı hak edeni cezalandır, sonra bütün halkla ilgili alınan kararları Kök Defter'e yaz".¹⁷

ÇİNGİZ HAN'IN DEVLET İDARESİ

Savaşçılık kadar bilime de önem veren Çingiz Han, oğullarının terbiyesi için Uygur muallimleri görevlendirdi. Dolayısıyla başlangıçtan itibaren Moğollar arasında Türk töresi ve dili etkili oldu. 1206'daki kurultayda Bozkır töresini veya yasasını uygulayacağına dair ant içmişti ve onun ölümünden günümüze kadar bu kanun veya töreler bir şekilde tatbik olunmuştur. Adam kullanmasını ve devlet idaresini çok iyi bilen Çingiz Han, askerleri arasında vatan ve millet sevgisini uyandırarak milliyetçiliği de alevlendirmiştir. Sertliğine rağmen müşfik bir tarafı da bulunan Çingiz, kumandan olarak akıllı ve yiğitleri seçerdi. Beraber yola çıktığı insanları sofrasında her zaman en muteber yere oturtmuştur. Yanında ölenlerin ailelerini daima korudu. Onun çağında Çin'den Doğu Avrupa'ya kadar insanlar güven içinde yaşadılar. Her ne kadar dünyanın en otoriter hükümdarı olarak görünse de, Tanrı'nın varlığına inanan, onun sayesinde devletleri dize getirdiğini söyleyen, disiplin ve itaata son derece önem veren Çingiz Han her savaştan önce mutlaka kurultay toplardı. Ayrıca Ata Melik Alaaddin Cüveyni meşhur eserinde Çingiz Han'ın kendi koyduğu yasalara herkesin uymasını mecbur tuttuğunu, boyun eğmeyip karşı koyanları ise ahali ve şehirleriyle birlikte yok ettiğini vurguladığı gibi XIII. asırda Tabakat-ı Nasırî'de Çingiz'e her türlü vahşilik ve kötülük yakıştırılmasına rağmen, onun çok adil bir hükümdar olduğu¹⁸ söylenir.

¹⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.133-136; Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, çev., Coşkun Üçok, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1967.s.32; David O. Morgan, "The Great yāsā of Chingiz Khān and Mongol Law in the İlkhānate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49/1 (1986), s.164; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.217; Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 32 - Çingiz Han", *Orkun*, 92 (2005), s.35; Saadettin Yağmur Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", *Türk Kültürü*, 44/521-522 (2006), s.17; D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, s.133; T'ang, "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", s.92.

¹⁸ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev., Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s.86; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabak'at-ı Nâsirî*, çev., Mustafa Uyar, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016, s.99.

Moğolların Gizli Tarihi ve diğer Çingiz-nâmeler incelendiğinde Çingiz Han'ın da bir Tanrı'ya inandığıyla karşılaşılır. Çünkü kitabın daha girişinde Çingiz Han'ın besmelesi diye de çevrilen “Mengü Tanrı'nın gücüne” atıf yapılmaktadır. Ayrıca o, Çürçet (Kin) İmparatorluğu'na sefer açtığında, Burhan Haldun Dağında “ey ölümsüz Tengri, Kinlerin öldürdüğü atalarımın öcünü almak için bana kuvvet ver” diye yalvarmıştı. Herhalde Türk düşüncesine hâkim olan bu görüş Moğolları da etkilemiştir. Semerkantele geçirilince (1220) hutbenin Sultan Muhammed yerine kendi adına okunmasını isteyen Çingiz, bu sırada imam ve kadıları vergiden muaf tutmuştur ki bu onun yaptığı savaşın dinle alakası olmadığını gösterir. Bu durumu pekiştiren bir ifade de Korykoslu Hayton'un eserinde Çingiz Han'ın tek ölümsüz Tanrı'ya bağlı olduğu, Moğolların yazışmalarda Tanrı'nın adını andığı şeklinde kayıtlıdır. Çingiz Han “Tanrı'nın ve vatanın yardımıyla kuvvetinin arttığını, Kadır Tanrı sayesinde ün aldığını” söylemektedir. Kısacası Çingiz Han devletine, milletine ve komutanına ihanet edenleri asla bağışlamazdı. Çingiz'in fetihlerinde en önemli rolleri onun büyük kumandanları durumundaki Cebe Noyan, Subutay, Bugurçu, Mukali ve Kubilay üstleniyorlardı.¹⁹ Çingiz harp planlarında komutanlarının sözlerini her zaman dinledi.

Doğu Türkistan'daki Uygurların İdi Kut'u, kendisine ve oğluna bir gelin yollanan Yedi-su bölgesindeki Karlukların idarecisi Arslan Han, Almalık (Kulca civarları) hükümdarı bozar ve biraz evvel bahsettiğimiz Öngüt beyi, Alakuş Tigin, Çingiz Han'ın elçilerini iyi karşılayarak onu derhal tanıdılar. Bu arada Tuva Türklerinde Çelme ve Subutay kardeşleri de unutmamak gerekir. Çingiz dünyaya geldiğinde Uranhaykabilesinden Yesugey'in dostu demirci Çarçiuday, yanında oğlu Çelme de olduğu halde Temuçin'e samur derisinden bir kundak hediye eder. Bundan sonra oğlu Çelme'yi ona hem arkadaş, hem de hizmetkâr kıldığını bildirir²⁰. Ancak Temuçin'in babası

¹⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.51; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s.76; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.215-247; Vasiliy Vladimirovich Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz., Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Kervan Yayınları, 1981. s.474-483; Abulgoziy, *Şacarıyı Türk*, s.81; Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları*, s.177-190; Abraham Constantin Mouradgea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, çev., Bahadır Apaydın, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s.145-146.

²⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.38, 159; Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.108-117; Ebilgazi, *Türk Şeciresi*, Avdargan, B. Ebilkasimov, Almatı, 1992, s.31-32; Abulgoziy, *Şacarıyı Türk*, s.32; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 4. Cilt*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s.379; T'ang, “Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler”, s.126; Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s.33; Saadettin Yağmur Gömeç, “Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol

Yesugey öldürüldüğünde ailenin bütün yükü onun omuzlarına bindi. Kabile ikiye bölündü ve oymakların pekçoğu vergi ödememek için Temuçin'den ayrıldı. Düşmanlarının peşine düşmesi üzerine ailesi ve yanındaki en sadık adamlarından olan Çelme ve Arulatlardan Bugurçu ile beraber uzun süre kaçak yaşamak zorunda kaldı. Onlara daha sonra Çelme'nin küçük kardeşleri Çakur-han, Subutay Batur ve yine Çingiz'le kan kardeşi olan Caciratlardan Çamuka da katıldı.²¹ Hatta bunlardan Uygur İdi Kut'u Barçuk, Çingiz'in beşinci oğlu kabul edilmiş ve bu cihan fatihi kızlarından birisini ona vermişti, ki bu hususta kaynaklarda ilginç bilgilere rastlamaktayız. Uygur İdi Kut'unun Çingiz Han'ın yanına Kutalmış Kaya, Ömer Ogul, Atkırak ve Tarbay (Törbay) adlı elçilerini yolladığını ve bunların aracılığıyla "Çingiz Kağan'ın adı ve şöhreti bize mutluluk getirdi. Beşinci oğlun olarak gücümü sana harcamak istiyorum" dediğini, Çingiz'in de buna çok memnun olduğunu ve kızını istediğini anlayınca "kızımı ona göndererek, beşinci oğlum yapmak isterim" cevabını verdiği bilinmektedir. Bu suretle Kara Hitayların bitmek-tükenmek bilmeyen talep ve zulmüne baş kaldıran ve onların burada fitne ve fesat çıkararak darugasını (askeri vali/vergi memuru) öldüren İdi Kut Barçuk, Çingiz Han'ın bu sözüne çok sevinmiş altın, gümüş, inci, ipekli ve diğer dokumalardan ibaret bir başlıkla huzuruna doğru yola çıkmıştır. O, Kerulen yakınlarındaki Çingiz Han'ın yanına giderken, muhteşem bir at ile köpeği de hediye olarak götürmüş idi. Böylece Çingiz de, kızı Altun Bike'nin (Al Hatun veya Al Altun) eşi olarak, kendisini küregen (güvey/damat) yaptı ve İdi Kut'u da bir oğlu gibi gördü. Ancak Barçuk'un baş hatunu, Altun Bike'yi istemedi. Her kadın misali o da, bir kumayı kabullenmedi. Dolayısıyla bu evlilik işi uzadı ve bir süre sonra Çingiz ile kızı da öldü.²² Aslında bu incelenmesi gereken çok önemli bir vakadır ve Türk kadınının daha o çağlarda, sosyal statüsünün belirlenmesinde bu durum yol göstericidir. Neticede İdi-Kut başlık olarak bir servet vermesine rağmen Çingiz Han'ın kızıyla evlenemedi.

Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay", *Osman Nedim Tuna Armağanı, Türkoloji Araştırmaları (Turkish Studies)*, 2/2 (2007), s.230-236; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s.175.

²¹ Moğolların Gizli Tarihi, s.55; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.61; Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s.38; Vasiliy Vladimirovich Bartold, "Cengiz Han", *İslam Ansiklopedisi* 3. Cilt, İstanbul, 1993, s.91; Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları", s.35.

²² *Moğolların Gizli Tarihi*, s.159-160; Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.97-98; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.70-71; Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, s.167-169.

Yine komutanlarından Kurt Cebe Noyan, Cungarya ve Doğu Türkistan'ı geçerek Kaşgar ve Hotan üzerinden Pamir'e varmış, Çingiz'in ikinci oğlu Çagatay İrtiş'ten hareket edip, Baykal Gölü'nün kuzeyinden ilerlemiş, büyük oğlu Cuci, Kaşgar, Oş ve Hokand üzerinden Mâverâünnehir'e ulaşmıştı.

Bu çağlarda bozkırda hüküm süren Harezmsahlardan bir hanedanlığı da mühim bir kuvvet olarak göze batıyordu. Bununla birlikte iki ülke arasında bir dostluk söz konusuydu. Çünkü Çingiz Han, Ebu'l-gazi'nin dediğine göre bir adamını Muhammed Harezmsah'a göndermiş ve iki devlet arasında barış imzalandığından, Harezmsahlardan bir fenalık gelmediği müddetçe onlara dokunmamaya karar vermişti. Ancak bu sıralarda Sır Derya kıyısında bulunan Otrarşehrine 1218 yılında Çingizlilere ait bir kervan mallar getirmişti. 450 kişilik kervanın eşyalarını Harezmsah'ın Otrar valisi yağma ettirdi ve tüccarların kafasını kesti.²³ İşte bazı kaynaklar bu hadiseyi İslam memleketlerinin tahrip nedeninin başlangıcı olarak görür.

Her şeye rağmen Çingiz Han, Sultan Muhammed'e tazminat istemek için üç elçi gönderdi. Bunlardan biri Türk, ikisi Moğol idi. Sultan Muhammed, Türk elçinin kafasını vurdurduğu gibi Moğolları da azarlayıp sakallarını keserek geriye gönderdi. Bu durum günümüzün milletlerarası hukuk anlayışına göre bile savaş sebebidir. Buna çok kızan Çingiz, Harezmsaha haber yollayarak akıttığı kanların intikamını almak için yakında üzerine yürüyeceğini bildirdi.

Neticede iki devlet arasında savaş çıkması kaçınılmaz oldu. Tavşan yılında (1219) Çingiz Han, Harezmsahlara karşı bir sefer başlattı. 150-200 bin civarındaki Moğol ordusu Harezmsahlardan askerinden sayıca az idiyse de daha düzenli ve birarada hareket ediyordu. Harezmsah Muhammed başta oğlu olmak üzere bütün ikazlara rağmen ordusunu değişik noktalara böldüğünden Moğol askeri karşısında azınlığa düşmüştü. Sonunda Çingiz Han ordusu ile bütün Sır Derya boyunca ele geçirdi. Otrar şehrinde taş üstünde taş bırakmadı. Yakalanan valinin göz ve kulaklarına eritilmiş gümüş dökülerek²⁴ infaz olundu.

²³ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.116-123; Abulgoziy, *Şacarayi Türk*, s.61-62; Cüzcânî. *Tabak'at-ı Nâsri*, s.52-53; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi 2. Cilt*, haz., Necati Lugal, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977, s.188-191.

²⁴ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.77-82.

Moğollar 1220 tarihinde önce Buhara, arkasından Semerkant'ı yerle bir ettiler. Bu arada Çingiz önünde tutunamayan Muhammed Harezms̄ah peşindeki Cebe ve Subutay'dan kaçarak önce Belh'e, oradan Kazvin taraflarına gitmiş ve nihayet Hazar Denizi üzerindeki adalardan birine sığınmış ve bir süre sonra da orada hastalanarak ölmüş idi.

Muhammed Harezms̄ah'ın peşinden yerine geçen oğlu Celeleddin Moğollarla mücadeleyi sonuna kadar sürdürdü. O pekçok kere Moğol kuvvetlerini mağlubiyete uğrattı. En nihayet üstüne gönderilen ve sayısı 35.000-40.000 civarında bulunan Şiki-Kutuku'nun ordusuna da ağır bir yenilgi tattırmasına rağmen soluğu Hindistan'da alıp bu topraklarda birkaç yıl yaşamak zorunda kaldı. Celeleddin Harezms̄ah 1221 senesinde kendisini takip eden Moğol ordusuyla bir kez daha Hindistan'da çarpıştı. Bu sırada esir düşen yedi-sekiz yaşındaki oğlu öldürüldüğü gibi annesi, eşi ve diğer kadınların Moğolların eline geçmemesi için onlara ırmağa atlamalarını buyurdu. Celeleddin yanındaki beş-altı yüz kişiyle sonuna kadar savaştı. Çingiz onu mutlaka sağ ele geçirmek isteyince, giydiği zırhları çıkarıp İndus Nehrine atını sürdü ve öbür kıyıya ulaşarak kurtuldu. Bazı kitaplarda dünya fatihi Çingiz'in onun bu kahramanlıklarına hayran kaldığı ve "bir atanın olacaksa böyle oğlu olsun" dediği yazılıdır ki bu suretle Celeleddin Harzemşah'ın Hindistan macerası sona erdi. Ne yazık ki onun bütün ailesi Moğolların eline geçti ve bütün erkekleri öldürdüler.²⁵ Çingiz'in peşindeki noyanlarını atlatan Celeleddin bundan sonra şansını İran ve Anadolu coğrafyasında denedi ise de maalesef bu süreçte hayatını hiç de hak etmediği bir şekilde yitirdi.

²⁵ Çingiz Han ile Celeleddin Harezms̄ah'ın Hindistan'daki muharebesi hususunda bazı kaynaklarda şu ifadelere rastlanmaktadır: Nehrin kenarında iki ordu karşılaştı, fakat Celeleddin'in dayanacak gücü yoktu. Onun ordusu yenildi ve atıyla suyun öbür yanına geçti. Mızrağını yere saplayıp oturdu, silahlarını kuruttu. Karşı kıyıda Çingiz Han onun mertliğini takdir ederek; "ey han oğlu senin boylu-poslu biri olduğunu işittim, dikil de bir bakayım" dedi. Celeleddin Harezms̄ah da ayağa kalktı. Çingiz; "gerçekten de söyledikleri kadar varmış. Benim amacım seni mağlup etmekte ve buna da kavuştum. Şimdi yolun açık olsun" dedi. Bkz. Şihabeddin B. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesaliku'l Ebsar)*, çev., D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2014. s.351; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, s.188-203; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi II*, s.514-516; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.90; Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.544-546; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.224-236, 253; Mükrimin Halil Yinanç, "Celeleddin Harzemşah", *İslam Ansiklopedisi 3. Cilt*, İstanbul, 1988., s.49; Svat Souceki *A History of Inner Asia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003. s.106-107; Tang, "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", s.40.

ÇİNGİZ HAN VE SONRASI

Çingiz'in küçük oğlu Tuluy güney-batıdan yürüyerek Merv'i aldı, Tebriz ve Tiflis üzerinden Kafkasya'yı geçti ve Dneper'e kadar ulaştı. İran'ın zaptının tamamlanmasının ardından güney orduları Anadolu'nun içerilerine kadar sokuldular. Çingiz'in kendisi de Hindukuş'u aşarak, İndus yakınlarında Harezmlilerin geri kalanlarını dağıtıp Pencap'ı ele geçirdi. Fakat o, güney Çin'deki karışıklıklar yüzünden geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Tangut, seferi sırasında attan düşerek yaralandı ve Ebu'l-gazi'nin belirttiğine göre Çingiz Han doğduğu sene yani domuz yılında, yetmiş üç yaşındayken 1227 yılında öldü.²⁶

Ebu'l-gazi Bahadır Han "Şecere-i Türk" adlı kitabında, Çingiz Han'ın Çin seferi esnasında bir rüya gördüğünü, çok korkup yakında öleceğini hissettikten sonra hastalandığını söylüyor. Bunun üzerine Kağan oğullarını ve beylerini yanına çağırıyor. Onlara "Sakin dünya işleri için birbirinizi incitmeyin. Kardeşlerinize karşı gönlünüzde bir kırgınlık doğarsa söküp atın. Ögedey'i yerime Kağan yapıp onun emirlerine uyun" dedi. Çocukları ve komutanlarına da Ögedey'i Kağan olarak tanıyacıklarına dair yemin ettirip sözleşme imzalattı. Bundan sonra Çingiz Han'ın ruhu kuş gibi uçtu.²⁷

Bununla birlikte Çingiz oğullarının en büyüğü olan ve kendinden altı ay kadar önce Aral'ın kuzeyindeki bozkırlarda ölen Cuci 'ye kuzey-batı, yani Kıpçak topraklarını, Çagatay'a Türkistan'ı, Ögedey'e merkezin batı taraflarını yani Karakurum ve civarını, küçük oğlu Tuluy'a da merkez ile doğu ülkelerini vermişti. Çingiz'in çocuklarının hepsi doğudan-batıya, kuzeyden-güneye bütün seferlere ya babalarıyla veya kardeşler birlikte, bazan da emirlerindeki ordularla yalnız başlarına katılmışlardı. Bu büyük hakan kardeşlerini de unutmamıştı ve Kasar ile Temüğe Otçigin'e ülkenin doğu bölgelerini bağışlamıştı.²⁸

Evvelce de belirtildiği üzere Çingiz'in zuhurundan sonra Türk boylarının bir kısmı barış yolu ile bir kısmı da savaş neticesinde ona tabi oldular. Sayı

²⁶ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.104; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası*, s.33-34.

²⁷ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, s.209; Abulgoziy, *Şacarayı Türk*, s.70, 82; Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.185; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi II*, s.525-526.

²⁸ B. Çerkas, "Territorialnoye Ustroystvo Ulusa Dcuçi (Teritoriya Zapadneye Dona)", *Zolotaya Orda v Mirovoy Istorii*, haz., F. Hakimov ve M. Favero, Kazan, 2016, s.157-175.

bakımından devlet içerisinde azınlığa düşen ve kültür bakımından Türklere nazaran aşağı seviyede olan Moğolların mühim bir bölümü zamanla İslamiyeti kabul ederek Türkleşmiş ve kalanları da Moğolistan'a dönmüştür.

Büyük amaçları olan bu devlet adamının vefatından sonra oğulları ve torunları mirasını layıkıyla koruyup sürdüremediler. Bu yüzden büyük Türk-Moğol Devleti de gündün güne çöktü. Çingiz Han'ın çok önceden tahmin ettiği gibi bozkır avcılarının torunları ihtişamın ortasında, yerleşik hayatın zevk ve sefasının içinde varlıklarının sebebini unuttular. Ama bu durumdan kalabalık bir Türk nüfus ile daha az nüfusu olan Moğollar daha çok zarar gördü. Son bir defa Mengü Kağan bu kötü gidişe tepki göstererek eski sadeliğe geri dönmek istemişti, ama ömrü yetmedi. Kubilay Kağan da hanedanını kesin bir şekilde Çinleşmeye, yerleşik hayatın nimetlerine alıştırmaya yöneltti. Onlar artık tarihteki Türk-Moğol kudretini koruyamayacak kadar kendi benliklerini yitirdiler. Saray hayatı, zevk ve eğlencenin aşırılığı ile çok fazla gevşediler²⁹. Etraflarını saran kadınlar ve Çinli devlet adamları yüzünden, dış dünyadan koştular ve ne olup-bittiğini anlayamadılar.

SONUÇ

Çingiz Han'ın ortaya çıktığı çağda Asya'da doğru-dürüst bir devlet yapısı bulunmadığı gibi, bölgesel kabile yapıları da birbirlerine tam manasıyla üstünlük kuramıyorlardı. Bu vakitlerde dikkat çeken bir diğer husus, Çingizli devletinin teşekkülü esnasında yasalara göre hareket etmenin son derece büyük öneminin olduğudur. Ayrıca boylar ve beyler arasında ne kadar anlaşmazlık ve düşmanlık olsa da herkes mert bir tavır sergileyerek rakiplerine saygı göstermekten geri durmamıştır. Çingiz Han ve kardeşleri bu zaman diliminde birtakım sıkıntılar çekse de şartlar onun güçlü bir devlet kurmasına yardımcı oldu. O da Asya'daki bu dağınık vaziyeti gayet güzel kullandı.

²⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.205; D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, s.155; Saadettin Yağmur Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2014. s.106; Neslihan Durak, "Çingiz Han'ın Başveziri Ye-Liu Çu-Tsay (1189-1243)", *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2012. s.309.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Abulgoziy. *Şacarıyi Türk*. haz., A. Öktam, Taşkent, 1992.
- Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Tarihi II*. çev., Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni. *Tarih-i Cihan Güşa*. çev., Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Alinge, Curt. *Moğol Kanunları*. çev., Çoşkun Üçok. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1967.
- Altan Topçi - *Moğol Tarihi*. çev., Tuncer Gülensoy. Ankara: Kültür Ajans Yayınları, 2008.
- Avirmed, Enkhbat. "Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6 ve 9. Yüzyıllarda)". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.
- Bartold, Vasiliy Vladimirovich. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz., Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kervan Yayınları, 1981.
- Bartold, Vasiliy Vladimirovich. "Cengiz Han". İslam Ansiklopedisi 3. cilt. İstanbul, 1993.
- Chaliand, Gerard. *Göçebe İmparatorluklar - Moğolistan'dan Tuna'ya*. çev., Engin Sunar. İstanbul: Doğan Kitap, 2001.
- Ch'un, Ch'ang. *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı - Taoist Simyacı Bir Keşifin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)*. çev., Gülşah Hasgüçmen. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Çerkas, B. "Territorialnoye Ustroystvo Ulusa Dcuçi (Teritoriya Zapadneye Dona)". Zolotaya Orda v Mirovoy Istorii. haz., F. Hakimov ve M. Favero. Kazan, 2016.
- Devletşah. *Devletşah Tezkiresi 2. cilt*. haz., Necati Lugal. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.
- D'ohsson, Abraham Constantin Mouradgea. *Moğol Tarihi*. haz., Ekrem Kalan ve Q. Şükürov. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- D'ohsson, Abraham Constantin Mouradgea. *Moğol Tarihi*. çev., Bahadır Apaydın. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Durak, Neslihan. "Çingiz Han'ın Başveziri Ye-Liu Çu-Tsay (1189-1243)". Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.
- Ebilgazi. *Türk Şeciresi*. Avdargan. B. Ebilkasimov. Almatı, 1992.
- Ebülgazi Bahadır Han. *Şecere-i Türk - Türk'ün Soyağacı*. çev., Arif Acaloğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Genceli Kiragos. *Moğol İstilası*. çev., Mahmut Kemal Bey. haz., Fuat Hacısalıhoğlu ve İlhan Aslan. İstanbul: Post Yayınevi, 2018.

- Gömeç, Saadettin Yağmur. "Türk Tarihinin Kahramanları: 32 - Çingiz Han". *Orkun*. 92 (2005).
- Gömeç, Saadettin Yağmur. "Türk-Moğol Devletinin Kuruluşunun 800. Yılı". *Orkun*. 101 (2006).
- Gömeç, Saadettin Yağmur. "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları". *Türk Kültürü*. 44/521-522 (2006).
- Gömeç, Saadettin Yağmur. "Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay". *Osman Nedim Tuna Armağanı. Türkoloji Araştırmaları (Turkish Studies)*. 2/2 (2007): 230-238.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Dişi Kurtun Çocukları*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Tarihinden İzler II*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2014.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Kırgız Türkleri Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2014.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Destanlarına Giriş*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Uygur Türkleri Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Tarihinde Çingizliler*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2017.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.
- Grousset, René. *Bozkır İmparatorluğu*. çev., M. Reşat Uzmen. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.
- Hildinger, Erik. *Warriors of the Steppe*. New York: Da Capo Press, 1997.
- Hung, Shao, Da Ya Peng ve Ting Xiu. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu & Hei Ta shi lu*. haz., Mustafa Uyar. çev., Ankhbayar Danuu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- Karasoy, Yakup ve Mustafa Toker. *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibani-Name*. Konya: Yeni Zamanlar Sahaf, 2005.
- Korykoslu Hayton. *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. çev., Altay Tayfun Özcan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Kradin, Nikolay. "Mongolskaya Imperiya i yeye Rol v Mirovoy Istorii". Zolotaya Orda v Mirovoy Istorii. haz., F. Hakimov ve M. Favero. Kazan, 2016.
- Minhâc-ı Sirâc el-Cûzânî. *Tabak'at-ı Nâsirî*. çev., Mustafa Uyar. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Moğolların Gizli Tarihi. çev., Ahmet Temir. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
- Morgan, David O. "The'Great yāsā of Chingiz Khān'and Mongol Law in the İlkhānate". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 49/1 (1986): 163-176.

- Ögel, Bahaeddin. *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin'deki hanedanının Türk müşavirleri*. Taipei, 1964.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş* 4. cilt. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Ratchnevsky, Paul. *Genghis Khan: His Life and Legacy*. Malden: Wiley-Blackwell, 1993.
- Soucek, Svat. *A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Şihabeddin B. Fazlullah el-Ömerî. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesaliku'l Ebsar)*. çev., D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- T'ang, Ch'i. "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1970.
- Wright, David C. "Was Chinggis Khan literate?". *Studia Orientalia Electronica*. 87 (1999): 305-312.
- Yinanç, Mükrimin Halil. "Celaleddin Harzemşah". İslam Ansiklopedisi 3. cilt. İstanbul, 1988.